

Binder Mátyás:

„Felébredt ez a nép...”¹

A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól

I. Bevezetés

„Az európai politikatörténet legutóbbi kétszáz éve a nemzetállamok és nemzetek kialakulásának története.”² A mai társadalmak, államok nemzeti és/vagy etnikai alapon szerveződnek, összetett folyamatoknak következtében ún. nemzetállamok jöttek létre, kialakultak különböző nemzeti intézmények, központi értékékké vált a nemzet.³

Ezek a folyamatok a transznacionális, multi-etnikus cigányságot⁴ is megérintették, s a 19. század végi társadalmi, gazdasági átalakulás talaján megjelentek olyan cigány értelmiségi rétegek, akik roma - etnikai alapú - önszerveződéseket generáltak a két világháború közötti időszakban Kelet-Európában. A roma holokausztot követően kialakult egy egyre konkrétabb kulturális és politikai elképzeléseket megfogalmazó nemzetközi roma „nemzetébresztő” elit. Mint Nicolae Gheorghe romániai roma szociológus írja: „*a romák az utóbbi években az etnogenezis folyamatának egyaránt tárgyaivá és alanyaivá váltak: tudatos kísérlet folyik a nem területi alapon szerveződő etnikai-nemzeti csoport elfogadott státuszának elérésére.*”⁵

A roma identitás nemzetközi reprezentációjával párhuzamosan Európa több országában, így Magyarországon is megjelent egy cigány értelmiségi réteg, akik a roma identitás erősítését tartották a helyes útnak. A magyarországi roma értelmiség jelentkezése a 60-as, 70-es években azonban nem volt előzmények nélküli. Dolgozatomban ezt a folyamatot szeretném bemutatni, melynek kezdeteit a 19. század végére tehetjük.

A magyarországi folyamat megértéséhez elengedhetetlen néhány fogalom tisztázása, valamint a nemzetközi roma mozgalom történetének vázlatos áttekintése.

¹ Ezt a kifejezést Ferkovics József roma festő használta egyik beszélgetésünk során.

² GHEORGHE, NICOLAE – ACTON, THOMAS: A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai és emberi jogok. *Replika*, 6. (1996) 23-24. sz. vagy www.c3.hu/scripta0/replika/2324/16gheor.htm (A továbbiakban GHEORGHE - ACTON, 1996.)

³ vö.: KÁNTOR ZOLTÁN: Nemzet és intézményesülés. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, [2004]. 279. (A továbbiakban KÁNTOR, 2004a.)

⁴ PRONAI CSABA: A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban. In: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Szerk.: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Budapest, Akadémiai Kiadó, [2004]. 253.

⁵ idézi: KAPRALSKI, SLAWOMIR: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers*, 25. (1997) 2. sz. 269. (A továbbiakban KAPRALSKI, 1997.)

II. Fogalmi keretek

II. 1. Nemzet és nacionalizmus

A nemzet és a nacionalizmus fogalmak szerteágazó szakirodalmából csak néhány alapvető megközelítést és megállapítást emelnék ki. A kutatók meghatározásai a 'nemzetek' kialakulása kapcsán három főbb csomópont körül szerveződnek: a nemzetek állandó létezők vagy modern kori képződmények; az 'etnikai előzmények' szerepe a modern nemzetek kialakulásában; politikai és kulturális, illetve nyugati és keleti nemzet kérdése.⁶ Az előbbiekkal szoros összefüggésben beszélhetünk még a nemzetek objektív vagy szubjektív ismérveiről.⁷

A történészek egy idősebb nemzedéke (perennialista megközelítés) szerint a nemzetek „állandó létezők”, a kezdetektől fogva a történelem alaptényezői.⁸ Manapság azonban a legtöbb kutató egyetért abban, hogy a nemzet modern jelenség, a társadalmi szerveződés kifejezetten modern formája, melynek létrejöttéhez az állami bürokrácia, a kapitalizmus, a szekularizáció és a demokrácia jellegzetesen „modern” feltételei szükségesek.⁹

A pre-modern (más néven: etnoszimbolista) elméletek azt hangsúlyozzák, hogy egyfajta etnikai mag, nemzeti tudat létezett már a modern kort megelőző időszakban is, és ezek a tartalmak a gazdasági-társadalmi átalakulásokkal együttesen eredményezték a nemzetek létrejöttét. Ernest Gellner szerint viszont a nemzeteknek nincs köldökük, vagyis nem származnak valahonnan, létrejöttüket a társadalmi átalakulással magyarázza.¹⁰

Egy sajátos történeti kontextusban kialakult francia-német történészvita gondolatait Friedrich Meinecke német történész a politikai nemzet (Staatsnation) és a kulturális nemzet (Kulturnation) fogalmak szembeállításával írta le. A politikai nemzet a közös politikai múlt és berendezkedés egyesítő erején alapul, míg a kulturális nemzet valamiféle közösen megtapasztalt kulturális (nyelvi, vallási stb.) örökségen. Az előbbi modell elsősorban a nyugati államokra (Anglia, Franciaország, USA), az utóbbi pedig Németországra, Olaszországra és a kelet-európai nemzetekre jellemző. Ezt a dichotómiát vette át Hans Kohn, aki a „nyugat” polgári, racionális és univerzális nacionalizmusával a „kelet” kulturális,

⁶ vö. KÁNTOR ZOLTÁN: Előszó In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Budapest, Rejtjel Kiadó, [2004]. 7-17. (A továbbiakban KÁNTOR, 2004b.)

⁷ KÁNTOR, 2004a. 280.

⁸ SMITH, ANTHONY D.: A nacionalizmus In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, [1995]. 12. (A továbbiakban SMITH, 1995.)

⁹ SMITH, ANTHONY D.: A nacionalizmus és a történészek In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel Kiadó, [2004]. 40.

¹⁰ KÁNTOR, 2004b. 11.

misztikus és partikuláris nacionalizmusát állította szembe. (Fontos megjegyezni, hogy Kohn tipológiája igen sematikus, és sok esetre nem alkalmazható.)¹¹

Az objektív tényezők meghatározó szerepét valló megközelítések a nemzet jellemzői közé sorolják a kultúrát, nyelvet, a közös történelmet, esetleg a közös vallást. Ezzel szemben a szubjektív megközelítések a nemzethez való tartozás hitét tekintik meghatározónak.¹² Például Hobsbawm - szubjektív megközelítésű munkahipotézise szerint - „*nemzetként kezel egy elég nagyszámú embercsoportot, melynek tagjai magukat egy „nemzet”-hez tartozónak tekintik.*”¹³

A nacionalizmust illetően Anthony D. Smith munkadefiníciójára támaszkodom, mely szerint: „*A nacionalizmus ideológiai mozgalom, melynek célja egy olyan társadalmi csoport identitásának, autonómiájának és egységének megteremtése és fenntartása, mely csoportot annak néhány tagja tényleges vagy potenciális „nemzetnek” tekint.*”¹⁴ Más megközelítésben a nacionalizmus a modern állam *legitimációs ideológiája*, azaz olyan modern doktrína, melyet a nemzet igazolására használnak.¹⁵ A továbbiakban a *nacionalizmus* fogalmát ilyen értelemben használom.

Niederhauser Emil a 19. századi kelet-európai népek nemzetté válási folyamata során *kulturális* és *politikai* szakaszt különített el. A kulturális szakaszban a nemzeti *nyelv* és a nemzeti *történelem* megteremtése volt a legfontosabb feladat. A nemzeti nyelv (és a nemzeti eszme) terjesztésének eszköze a *szépirodalom* lett, mely a korszak gyakran dilettáns, szakképzetlen történetíróival együtt a közös történelmi tudat kialakításában is részt vett. A nemzeti megújulás jegyében a nemzeti eposzok és himnuszok mellett megszületett a nemzeti zene és színháztársulás is.¹⁶

A roma etnikai-nemzeti ébredés folyamatát leginkább a kelet-európai népek *kulturális nemzet* típusú fejlődésével lehet párhuzamba állítani, illetve ezt a „modell” adaptálta a roma elit. Ennek megfelelően külön fejezetben tárgyalom majd a problematika politikai és kulturális dimenzióit.

¹¹ DIECKHOFF, ALAIN: Egy megrögzöttség túlhaladása – A kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Szerk.: KÁNTOR ZOLTÁN. Budapest, Rejtjel Kiadó, [2004]. 298-299.

¹² vö. KÁNTOR, 2004a. 280.

¹³ HOBBSAWM, ERIC J. : *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1997. 16.

¹⁴ SMITH, 1995. 10.

¹⁵ SCHÖPFLIN GYÖRGY: *A modern nemzet*. Máriabesenyő – Gödöllő, Attraktor, 2003. 9-10.

¹⁶ NIEDERHAUSER EMIL: *Kelet-Európa története*. Budapest, MTA TTI, 2001. 117-133.

II. 2. Cigány és roma

Ma Magyarországon a „roma” és a „cigány” terminust egyaránt használják a cigány etnikum, illetve tagjai jelölésére. Jelen dolgozatban mindkét szót egymás szinonimájaként használom, bár bizonyos kontextusban csak az egyik vagy a másik használata helyes.

A cigányok első világkongresszusán (first World Romani Congress, (WRC) Komiteto Lumniako Romano) a résztvevők elutasították a cigány, gypsy, gitan, zigeuner szavak használatát, és helyette a roma (romani) elnevezést fogadták el.¹⁷ A közös roma identitást képviselő szervezetek, illetve személyek esetében ezért célszerűbb a roma elnevezést használni.

A külvilág által a romákra aggatott „cigány”¹⁸ szót ugyanakkor több magyarországi cigány és nem cigány szerző továbbra is használja. Ezt többek között azzal indokolják, hogy az oláh cigány nyelvben a „rom” férfit jelent, a „roma” már többes szám, amit viszont magyarul még tovább szoktunk ragozni: „romák” („emberek”). A „rom” szó emellett a nem cigány nyelven beszélő (pl.: beások, szintók) cigányok körében nem létezik, így ők azt eredetileg nem vonatkoztatják magukra.

Csalog Zsolt szerint a „cigányság kategóriája nem más, mint társadalmi tudatunkban egy bonyolult történeti úton előállott tükröződés (jelentős részben hamis tükröződés) reális, de kényszerű átvétele.”¹⁹ Ezzel az mondattal szeretném tovább árnyalni a roma/cigány szavak jelentését, és utalni az ún. „Ki a cigány?” vitára,²⁰ vagyis arra, hogy adott szituációban kit tekintünk cigánynak, mi alapján döntjük el valakinek az etnikai besorolását. Ez a cigányság esetében különösen nehéz lehet, hiszen „ha valamely kisebbség előítéletek növekedésétől tart, akkor érthető módon kevésbé vallja magát e kisebbség tagjának”.²¹

¹⁷ LIÉGEOIS, JEAN-PIERRE: *Romák, cigányok, utazók*. Budapest, Pont Kiadó, 2002. 191. (A továbbiakban LIÉGEOIS, 2002.)

¹⁸ A magyar „cigány”, a német „zigeuner” vagy a francia „tsigane” szavak a görög *atszinganosz* elnevezésből származhat, amellyel a bizánciak a cigányokra utaltak. Az *atszinganosz* szó eredete máig vitatott, talán egy Kis-Ázsiából érkezett eretnek szektát jelölt. Ezzel szemben az angol „gypsy” és a spanyol „gitano” szavak a cigányok feltételezett egyiptomi eredetére utalnak. vö.: FRASER, ANGUS: *A cigányok*. Budapest, Osiris, 2002. 51-52., LIÉGEOIS 2002. 17-18.

¹⁹ idézi: Prónai Csaba In: *Cigányok Európában 1. Kulturális antropológiai tanulmányok. Nyugat-Európa*. Szerk.: PRÓNAI CSABA. Budapest, Új mandátum, 2000. 12.

²⁰ A „klasszifikációs vitával” kapcsolatos írások olvashatók: *Cigánynak születni*. Tanulmányok, dokumentumok Szerk.: HORVÁTH ÁGOTA – LANDAU EDIT - SZALAI JÚLIS. Budapest, Új Mandátum, 2000. 177-282.

²¹ LADÁNYI JÁNOS - SZELENYI IVÁN: *A kirekesztettség változó formái. közép- és délkelet-európai romák történeti és szociológiai összehasonlító vizsgálata*. Budapest, Napvilág, 2004. 127.

A fentiekkel szoros összefüggésben áll az a roma történelmet végigkísérő dichotómia, mely szerint egy adott időben és térben a „cigány” kategória társadalmi csoportot jelöl-e vagy pedig egy etnikai-kulturális közösséget. (Ezt a kettőséget jeleníti meg Szuhay Péter: 'A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája' című könyvében is.)

III. Roma nemzet, roma nacionalizmus?

„A roma nemzethez tartozó egyének nemzetük képviselőit kéri, egy nemzetét, amely nem akar állammá válni. (...) Mi egy nemzet vagyunk, ugyanabban a hagyományban osztozunk, közös a kultúránk, az eredetünk és a nyelvünk; egy nemzet vagyunk.”²²
(Declaration Of A Roma Nation)

A fenti részlet az egyik legnagyobb nemzetközi roma szervezet (IRU – International Romani Union) által kiadott nyilatkozatból származik, mely egy közös származáson, hagyományokon, nyelven és kultúrán alapuló transznacionális emberjogi-alapú közösség gondolatát fogalmazza meg.²³

Most nem kívánok azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy tudományos vagy politikai nézőpontból alkothat-e nemzetet egy kulturálisan és nyelvileg heterogén diaszpóra közösség. Dolgozatom szempontjából fontosabb kérdésnek tartom, hogy miért van szüksége a cigányoknak a roma nemzetre?

Már a tanulmány elején említettem, hogy a mai társadalmak, államok nemzeti alapon szerveződnek, és a nacionalizmus nagyon is modern jelenség. Fosztó László szerint a „gádzsó²⁴ nemzetállamokban” a társadalom periferiáján élő, az adott nemzetállami többséghez nehezen integrálódó cigányság vezetői számára a „roma nemzet” egy életképes alternatívának tűnik. Olyan alternatívának, mely segítségével felvehetik a harcot a stigmatizáció, a marginalizáció ellen és talán sikeresebben kezelhetik „nemzetük” szociális, kulturális problémáit állami és nemzetközi szinten egyaránt.²⁵

Nicolae Gheorghe és Thomas Acton közös tanulmányukban, a roma 'nemzeti' egység mozgatórugói mellett az integráció speciális nehézségeire is utalnak: „A cigány csoportok

²² idézi: FOSZTÓ LÁSZLÓ: Van-e cigány nemzettudat? In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk.: FEDINEC CSILLA. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 222. (A továbbiakban FOSZTÓ, 2002.)

²³ FOSZTÓ, 2002. 218-219.

²⁴ A „gádzsó” szó jelentése: nem cigány.

²⁵ FOSZTÓ LÁSZLÓ: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement *Regio* 3. (2003) 1. sz. 102.

sokféle történelme és kultúrája igen megnehezíti a roma kultúra formalizálását és kodifikálását, ami viszont szükséges ahhoz, hogy taníthassák és terjeszthessék, illetve azonos alapra helyezhessék más csoportok vagy etnikai kisebbségek kultúrájával, netán bevett nemzeti kultúrákkal.”²⁶

Mielőtt rátérnék a dolgozatom címében jelzett folyamatok tárgyalására, röviden áttekintem a ’nemzetközi roma mozgalom’ történetét, hogy világossá tegyem, mit takar ez a fogalom.

IV. A nemzetközi roma mozgalom történetének vázlata

A Kelet-Európában megjelenő iparosodás, és polgárosodás két irányban hatott a cigányságra. Egyrészt az ipari fejlődés következtében meginduló tömegtermelés csökkentette a keresletet a cigányok fő megélhetési forrását képező termékek iránt (mint például: teknők, faedények, kosarak, seprűk, gyékények, szatyrok, üstök), továbbá csökkent az igény a „klasszikus” cigány szolgáltatások iránt (üstfoltozás, drótozás, nádazás).²⁷ Bárány Zoltán szavaival élve: „*ez olyan nagy csapást jelentett a cigány életmódra, hogy még a mai napig sem heverték ki.*”²⁸

Az elszegényedés és a romániai rabszolga-felszabadítás²⁹ hatására meginduló migráció következtében nomád cigány közösségek jelentek meg Európa szerte. A nomád – zömében oláh cigány – csoportok megjelenésével párhuzamosan nőtt a többségi társadalom előítéletessége.

Másrészt a polgárosodás talaján fejlődő oktatási rendszerek megteremtették a feltételeit egy cigány értelmiségi réteg kialakulásának, elsősorban a már egy ideje letelepült életmódot folytatók körében.

A 19. század végéig cigányokról kizárólag nem cigányok írtak, s a szétszórta élő, kulturálisan, nyelvileg, vallásilag heterogén cigány közösségek körében először a 20. sz. elején, főleg az első világháború után jelentkeztek az etnikai öntudat megnyilvánulásai, az etnikai alapú önszerveződés első jelei. Köztes-Európa új nemzetállamaiban lassan kialakuló

²⁶ GHEORGHE - ACTON, 1996.

²⁷ KEMÉNY ISTVÁN: Előszó In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság* Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN. Budapest, Osiris - MTA Kisebbségkutató Műhely, [2000]. 7-18.

²⁸ BÁRÁNY ZOLTÁN: *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika* Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó, 2003. 97. (A továbbiakban BÁRÁNY, 2003.)

²⁹ A romániai cigány rabszolgaság és a felszabadítás történetéről lásd: ACHIM, VIOREL: *Cigányok a román történelemben*. Budapest, Osiris, 2001. 38-169. (A továbbiakban ACHIM, 2001.);

A rabszolga-felszabadítás és a migráció összefüggéseiről lásd: FRASER, ANGUS: *The Rom Migrations. Journal of the Gypsy Lore Society* 2. (1992) 2. sz. 131-145. és ACTON, THOMAS: *Rom Migrations and the End of Slavery: A Rejoinder to Fraser Journal of the Gypsy Lore Society* 3. (1993) 2. sz. 77-89.

cigány értelmiségi rétegek generálták és irányították az önszerveződési folyamatokat, létrehozták saját szervezeteiket, folyóiratokat (pl.: *Romano Lil* - Jugoszlávia, *O Róm* - Románia, *Istikbal* – Bulgária) indítottak, sőt még konferenciákat is szerveztek.³⁰

Természetesen ezek a kezdeményezések nem voltak hosszú életűek, a folyóiratokat, szervezeteket mind betiltották a 30-as évek végére, majd a világháború és a holokauszt súlyos csapást mért a roma közösségekre.

A kétpólusú világban a roma önszerveződés súlypontja nyugatra tevődött át. Keleten a Szovjetunió Kommunista Pártja a cigányságot nem tekintette önálló nemzetnek vagy nemzetiségnek, hanem a lakosság egy elmaradott csoportjának.³¹ Romániában például a Nicelscu vezette Romániai Romák Országos Szövetségét 1948-ban feloszlatták, és a 70-es évek közepéig a rendszer gyakorlatilag nem vett tudomást a cigányok létezéséről. A romániai cigányok 1989-ig nem részesültek nemzetiségi jogokban.³² Bár voltak helyi kezdeményezések egyes országokban, mint az 1957-61 között működött Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége,³³ vagy a Bulgáriában működött cigány zenei-drámai színház, illetve több roma-bolgár nyelvű újság megjelentetése,³⁴ az asszimilációs politika ezeket felszámolta, és a kelet-európai roma értelmiség képviselői legfeljebb egyénileg tudtak a nyugaton formálódó nemzetközi mozgalomba bekapcsolódni.³⁵

Ezzel szemben a nyugat-európai országokban a roma értelmiség elindította azokat a kezdeményezéseket, melyek lassan nemzetközi mozgalommá alakultak. Franciaországban, 1965-ben létrejött egy roma szervezet, mely szakított az utópisztikus „*Romanesztán*”-hoz³⁶ fűződő tervekkel, és egy pragmatikusabb programmal állt elő. A Cigányok Nemzetközi Bizottsága összekötő szerepet játszott a különböző országos szervezetek között, és komoly információs munkába kezdett olyan nemzetközi szervezetekkel, mint az Európa Tanács vagy az Unesco, így hamarosan egy nemzetközi szövetség formáját öltötte. 1971-ben Londonban

³⁰ Összefoglaló jellegű írások a közép-európai roma önszerveződésekről lásd: KLÍMOVÁ, ILONA: Romani political representation in Central Europe. An historical survey *Romani Studies* 12. (2002) 2. sz. 103-147. (A továbbiakban KLÍMOVÁ, 2002.); CROWE, M. DAVID: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York, St. Martin's Griffin, 1996.; HANCOCK, IAN: The East European Roots of Romani Nationalism. *Nationalities Papers* 19. (1991) 3. sz. 251-267. (A továbbiakban HANCOCK, 1991.)

³¹ SÁGHY ERNA: Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961. *Regio* 10. (1999) 1. sz.17. (A továbbiakban SÁGHY, 1999.)

³² ACHIM, 2001. 218.

³³ SÁGHY 1999. 20-32.

³⁴ TOMOVA, ILONA: Változások és gondok a bolgár cigányközösségben. *Regio* 7. (1996) 3. sz. 53-68.

³⁵ Fontosnak tartom kiemelni, hogy a soknemzetiségű és „különutas” Jugoszlávia asszimiláció helyett inkább az integrációt helyezte előtérbe, így működhetek roma társadalmi és kulturális szervezetek is. (BÁRÁNY, 2003. 126-127.)

³⁶ Acton szerint: „a roma nacionalisták a cionizmust olyan modellszerű útnak tekintették, amelyen át el lehet menekülni az európai rasszizmustól. De „*Romanesztán*” soha nem vált valószínű politikai lehetőséggé, annak ellenére, hogy nem kevés értelmiségi támogatását élvezte.” In: ACTON, THOMAS: Egység a különbségben In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 2. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, Mikszáth Kiadó, 1994. 95.

megszervezte a cigányok első világtalálkozását, melyen tizennégy ország küldöttei vettek részt. A konferencia résztvevői elutasították a cigány, gypsy, gitan szavak használatát, és helyette a roma (romani) elnevezést fogadták el. Ennek megfelelően a Cigányok Nemzetközi Bizottsága helyett létrejött a Nemzetközi Roma Bizottság. Megállapodtak alapvető nemzeti szimbólumok használatában, így egy elfogadtak roma nemzeti himnuszot és egy nemzeti zászlót, valamint különböző bizottságokat hoztak létre a romák szociális ügyeinek, oktatásának és a roma nyelvészet, kultúra területének fejlesztése érdekében.

1978-ban Genfben tartották a második világtalálkozást, melynek céljai között szerepelt: a romák kulturális sajátosságainak elismertetése és fejlesztése, harc a diszkrimináció és az asszimiláció ellen, valamint a nyelvi egységesítési munkálatok folytatása. A Nemzetközi Roma Bizottság helyét egy új nemzetközi szervezet, a Nemzetközi Roma Szövetség (International Romani Union, a továbbiakban IRU) vette át.³⁷

Az IRU mozgalom további találkozókat szervezett, ahol egyre többen szerepeltek kelet-európai roma értelmiségiek, akik nem csak nemzetközi szinten, hanem saját hazájukban is bekapcsolódtak a roma 'nemzetépítés' folyamatába. Az 1990-es évek elejétől a poszt-szocialista országokban is meginduló etnikai mobilizáció³⁸ következtében számos - különböző programokat megfogalmazó, sokszor egymással is versengő - roma szervezet jött létre.

V. A magyarországi cigányok etnikai-nemzeti önszerveződéseinek áttekintése a kezdetektől napjainkig – politikai dimenzió

V. 1. Cigányok a történelmi Magyarországon

A 19. századi kelet-európai nemzeteket a feudális társadalmi struktúrát vizsgálva két nagy csoportra bonthatjuk: nemesi és nem nemesi nemzetekre.³⁹ A 'nem nemesi' népeknél a nemzeti megújulás vezetői elsősorban a papság és a mellette lassan kibontakozó világi értelmiség soraiból kerültek ki.

Az ezekben a társadalmakban szétszórt mikroközösségekben élő cigányok vezetőinek, akiket általában vajdának, főnöknek vagy a Balkánon bulibashának neveztek, legfontosabb

³⁷ LIÉGEOIS, 2002. 186-192.

³⁸ Etnikai mobilizáció alatt azt a folyamatot értem, amelynek során a csoportok az etnikai identitás valamely jellegzetessége alapján szerveződnek közös céljaik elérésére. Lásd: BÁRÁNY 2003. 73.

³⁹ NIEDERHAUSER EMIL: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 33-34.

funkciójuk a hatóságokkal való kapcsolattartás, illetve a különböző adók összegyűjtése volt. Érdekérvényesítő képességük gyakorlatilag nem volt, a saját csoportjukon belül rendelkeztek bizonyos bírói hatalommal. Egyes szerzők szerint a letelepedett életmódot folytató csoportok körében, a hagyományos vezetők hiánya miatt, a helyi hatóságok jelölték ki kapcsolattartókat, „vajdákat”.⁴⁰

Nemesség, papság és – egyelőre – értelmiség híján nem voltak olyan roma érdekcsoportok akik, bármilyen etnikai alapú szerveződést kezdeményezhettek volna. Mindössze két olyan momentummal találkoztam, melyek valamilyen szélesebb körű összefogásra, kezdeményezésre utalnak. Ezek közül az egyik egy, főleg külföldi roma szerzők által említett, alig dokumentált páneurópai roma konferencia, melyet a Kassa melletti Kisfaluban rendeztek meg 1879-ben.⁴¹ A konferenciára általában a Times folyóirat egyik 1879-es cikkére hivatkoznak, egyéb forrást nem jelölnek meg.⁴²

A másik szerveződést Wislocki Henrik, a kor jeles cigánykutatója említi a Pallas Nagy Lexikonban cigányokról szóló külön mellékletében. Ez a budapesti muzsikussziget cigányok szervezete,⁴³ melyet talán korai lenne a cigány etnikai öntudat reprezentációjának tekinteni, hiszen elsősorban egyfajta gazdasági érdekvédelmi szerveződésről lehetett csak szó. Másrészt mint Wislocki írja – a cigányok nem zárkózhattak el a „büszke, nagylelkű és szabad [magyar] nemzet géniuszának ihlete elől, amely a honszerelem lehelével ihlette őket is.”⁴⁴

Liszt Ferenc cigányokról szóló,⁴⁵ 1859-ben megjelent könyvének fogadtatása kapcsán írta Hamburger Klára: „amikor a magyar nemzeti identitást jelentő nyelv, sokszor a viselet is tilos volt. (...) ezért a cigányok játszott magyar nóták és tánc avanszált a magyar nemzeti identitástudat első számú – mert cenzúrázhatatlan – kifejezőjévé.”⁴⁶ Mindezek után talán megállapíthatjuk, hogy a magyarországi cigányság felső rétege, a zenész cigányok egyfajta szimbiózisban éltek a „sírva vigadó magyar” nemzettel.

A „cigánysággal való foglalkozást” ebben a korban is, mint már jeleztem korábban, a nem cigányok művelték. A megelőző időszakokhoz képest azonban egy kifejezetten pezsgő tudományos tevékenységről beszélhetünk a 19. század végi Magyarországon. Elsősorban az

⁴⁰ KLÍMOVÁ, 2002. 106-107.

⁴¹ HANCOCK, IAN: *Mi vagyunk a romani nép*. Budapest, Pont Kiadó, 2004. 127.

⁴² KLÍMOVÁ, 2002. 108.

⁴³ WISLOCKI HENRIK: Cigányok In: *Pallas Nagy Lexikona*. Szerk.: Gerő Lajos. IV. kötet Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1893. 364.

⁴⁴ WISLOCKI HENRIK: Cigányok. Külön melléklet. In: *Pallas Nagy Lexikona*. Szerk.: Gerő Lajos. IV. kötet Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1893. 37.

⁴⁵ LISZT FERENC: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. Faksimile kiadás. Budapest, Mercurius, 2004.

⁴⁶ HAMBURGER KLÁRA: Liszt cigánykönyvének magyarországi fogadtatása 1859-1861. *Muzsika* 43.(2000) 12. sz. 25.

ún. „első ciganológus triász” munkásságára gondolok itt.⁴⁷ A triász, Wislocki Henrik, Hermann Antal és József főherceg⁴⁸ publikációk sorát jelentették meg a cigány kultúráról, zenéről, hagyományokról, hiedelmekről stb. Tanulmányaikat a londoni Gypsy Lore Society folyóirata is közölte, a magyarországi kutatók rangos helyet vívtak ki maguknak a nemzetközi ciganisztikában.⁴⁹

Elsősorban József főherceg támogatásának köszönhetően készült el és jelent meg 1886-ban az első cigány szerző (Nagyidai Sztojka Ferenc) által készített, fordításokat és szöveggyűjtéseket is tartalmazó cigány-magyar szótár, mely *„szótár a Vándor- vagyis Kolompár-czigányok nyelvén, a helyes szavakkal beszélő Rafaj, Kozák, és Piránczestyé; e három legtörzsökösebb ivadék beszéd módja szerint van kiállítva.”*⁵⁰

Figyelemre méltó az a cikk, melyet a cigánysággal is foglalkozó nyelvész, Ponori Thewrewk Emil írt 1873-ban ipolysághi Balogh Jancsiról muzsikusról *„A cigány nemzet első írója”* címen. Ponori Thewrewk szerint Balogh *„az első cigány író, az első ki cigány nyomtatványt bocsátott közre, ily címmel: 'Legelső cigány imádságok, a melly mind a két magyar hazában lévő cigány nemzet számára fordította Ipolysághi Balogh Jancsi, nemzeti zenekar igazgató.’”*⁵¹

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy jelentős szerepet töltöttek be a kor tudományos színvonalán álló, paternalista hozzáállású cigánykutatók - főleg a mecénás József főherceg - a cigány nyelvű és cigány identitású irodalom első megnyilvánulásaiban.

V. 2. Cigány önszerveződés a Horthy-korszakban

A két világháború közötti időszakban a magyarországi cigányság helyzete két, egymással szoros összefüggésben lévő dolog miatt egyre rosszabb lett. A cigány közösségek gazdasági helyzetük tovább romlott, melynek okairól Kemény István 1976-ban így írt: *„Ebben az időszakban váltak foglalkozás nélkülivé a cigány kovácsok, üstfoltozók, teknővájók, fakanálkészítők, seprűkészítők döntő többsége. 'Felszabadulásunk' előestéjén a*

⁴⁷ Rövid összefoglalás az „első ciganológus triász”-ról. In: PRÓNAI CSABA: *Cigánykutatás és kulturális antropológia. Rövid vázlat.* Budapest - Kaposvár, ELTE BTK, 1995. 99-101.

⁴⁸ Habsburg József Károly Lajos (1833-1905)

⁴⁹ Hermann Antal is részt vett a londoni társaság létrehozásában: „1888-ban vagy százan, a kik világszerte a cigányság tanulmányozásával foglalkoztunk, összeállottunk és (...) megalkottuk a nemzetközi cigány-tudós társaságot (Gypsy Lore Society) és angol journalját.” In: HERMANN ANTAL: *A nemzetközi cigány-tudós társaság. Ethnographia XIV.* (1903) 3. sz. 156.

⁵⁰ SZTOJKA FERENCZ, NAGYIDAI: *Magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Románé álává.* Paks, Rosenbaum Miksa, 1890. 11.

⁵¹ PONORI THEWREWK EMIL: *A cigány nemzet első írója.* Fővárosi Lapok. (1873. jún. 22.) 616-617.

*magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott.*⁵² Ezzel együtt módosult a cigánykérdés tartalma is, a többségi társadalom tagjai „*már nem az elsősorban vándorcigányokra jellemző kóborló életvitelben, hanem általában a cigányok – a marginális helyzetből eredő – sajátos életmódjában és devianciájában látták a bajok gyökerét.*”⁵³

Ebben a társadalmi szituációban nem meglepő, ha országos méretű szerveződést csak a cigányság felső „kasztját” alkotó, és az „úri” Magyarország dzsentrí világában népszerű zenész cigányok körében találunk. Az 1920-as évek elején alapították a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét, melyet „*gazdasági érdekeik hathatósabb védelmére*” hoztak létre a muzsikus cigányok. Az Egyesület feloszlata után 1935-ben megalakult a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége, melynek alapszabályában a gazdasági érdekek védelme mellett a többségi, nemzetállami retorikához való igazodás is kiolvasható: „*a Magyarországon élő, magyar cigányzenészek tömörítése, szellemi, művészi és anyagi érdekeik védelmezése, a munkaviszonyok megjavítása, a magyar cigányzenészség hírnevéhez fűződő idegenforgalmi érdekek hathatósabb támogatása, a magyar dal ápolása, tagjainak hazafias és keresztény szellemű egységes irányítása - politikai és vallási kérdések kizárásával.*”⁵⁴

Hogy a cigányzenészek és zenéjük mennyire része volt a magyar nemzeti kultúrának, jól szemlélteti az az ünnepség, melyet 1937-ben rendeztek, a cigányok Magyarországra érkezésének 500-ik évfordulója alkalmából. Az ünnepségen az Ereklýés Országzászló Nagybizottságának elnöke elmondta, hogy mióta a cigányokat Zsigmond király idejében befogadták, „*azóta a cigányzenészek, akik a cigányság legelőkelőbb rétegét képviselik, ott vannak a magyar nemzeti megmozdulásoknál, a kuruc időben, a szabadságharcban egyaránt.*”⁵⁵ Ezt követően a 200 fős (egyesített) cigányzenekar eljátszotta a Szózatot és további magyar történelmi dalokat.

Joggal feltételezhetjük azonban, hogy voltak helyi kezdeményezések, azonban az erre vonatkozó levéltári kutatások még hiányoznak. Mindazonáltal meg kell említeni az újságíróként dolgozó László Máriát, aki gyerekkora óta foglalkozott a cigányság

⁵² KEMÉNY ISTVÁN: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* Budapest, 1976. 50. (A továbbiakban KEMÉNY, 1976.)

⁵³ POMOGYI LÁSZLÓ: A század elejétől 1945-ig. Történeti áttekintés. In: *A magyarországi romák.* Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN. Budapest, Press Publica, 2000. 13.

⁵⁴ POMOGYI LÁSZLÓ: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon* Budapest, Osiris-Századvég, 1995. 173-177. (A továbbiakban POMOGYI, 1995.)

⁵⁵ N. N.: Magyar cigányzenészek ünnepe az országzászlónál. Budapesti Hírlap, (1937. május 8.) 1.

problémáival, és amikor 1937-ben szövetkezésre szólította fel a pándi cigányokat letartóztatta a csendőrség.⁵⁶ (László Mária az 1957-ben megalakult MCKSZ vezetője lett később.)

Hozzá hasonlóan minden bizonnyal szép számmal lehettek már iskolákat végzett cigányok a Horthy-korszakban, hiszen az 1893. évi országos cigány összeírás szerint már 184 fő értelmiségi (hivatásbeli és értelmiségi szolgák) foglalkozású volt.⁵⁷ Az oktatási rendszer irányába meglévő integrációs készségről tanúskodik egy 1909-ben megjelent újságcikk, mely szerint az ószentannai és a pankotai cigány szülők külön cigányiskola felállítását kérik a királyi tanfelügyelőtől, s „(...) kérelmüket azzal a figyelemre méltó és meglepő megokolással támogatták, hogy gyermekeikből vallásos és erkölcsös magyarérmű embereket, törvénytisztelő, munkaszerető, hasznos, számottevő polgárokat óhajtanak nevelni.”⁵⁸

A magyarországi zenész cigányok, valamint a szomszédos országokban élő cigányok szervezeteinek elég korlátozott mozgásteret biztosítottak az autoriter nemzetállami keretek, de meglétük – ha csak szimbolikusan is – előre vetítette a roma-cigány öntudat intézményesülésének lehetőségét.

V. 3. Cigány szerveződések az államszocializmus időszakában

A több évszázados asszimilációt erőltető próbálkozások, majd a roma holokauszt formájában megvalósuló üldöztetések után az önálló cigány identitásnak a szocialista állam homogenizáló törekvéseivel kellett szembenéznie, mivel nem feleltek meg Sztálin nemzeti kisebbségekre vonatkozó kritériumainak. Sem közös területtel, sem közös nyelvvel, sem egységes kultúrával nem rendelkeztek, így nem volt ideológiai oka annak, hogy olyan kulturális és szociális intézményeket kapjanak, amelyekkel más kisebbségek rendelkeztek.⁵⁹

A képlet persze nem volt ennyire egyszerű. Sággy Erna kutatásaiból tudjuk, hogy először nem politikai körökben fogalmazódott meg egy cigányokkal foglalkozó szervezet szükségessége. A zenész cigány családból származó László Mária – a Cigányszövetség későbbi főtitkára – már 1954 nyarán kezdeményezte egy speciális, a cigányság problémáival foglalkozó bizottság létrehozását.⁶⁰ 1957 májusában négy „cigány származású elvtárs,”⁶¹ köztük László Mária

⁵⁶ SÁGHY, 1999. 22.

⁵⁷ SZUHAY PÉTER: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest, Panoráma, 1999. 39.

⁵⁸ POMOGYI, 1995. 183.

⁵⁹ BÁRÁNY, 2003. 119.

⁶⁰ SÁGHY, 1999. 20-21.

⁶¹ Szesztyay kiemeli, hogy a négy „cigányelvtárs” közül ketten aláírásukkal hangsúlyozták, hogy a Szovjetunióban tartózkodnak. Lásd: SZESZTAY ÁDÁM: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956-1962.* Budapest, MTA KI – Gondolat Kiadói Kör, 2003. 138. (A továbbiakban SZESZTAY, 2003.)

kezdeményezte egy cigány „szövetség” létrehozását, végül még ez év októberében megalakult a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (MCKSZ). Sággy szerint valószínű, hogy a kádári konszolidáció előrehaladtával a politikai vezetés a cigány tömegeket is maga mellé akarta állítani, s ennek érdekében kompromisszumokra is hajlandó volt.⁶² Ezzel szemben Szesztay Ádám úgy véli, hogy az MCKSZ nagyon is politikai indítékból jött létre, amit a Szovjetunióból hazairó „cigányelvtársak” jelenléte is érzékeltet.⁶³

A kezdetben László Mária irányításával működő szervezet céljai között szerepelt a cigány irodalom, nyelv fejlesztése az előítéletek felszámolása érdekében, azonban az 1959-ben felülről kezdeményezett vezetéváltás után a Szövetség már nem emlékeztetett egy nemzetiségi típusú szervezetre. A kérdésre egy 1961-es párthatározat tett pontot, mely kimondta, hogy „a cigánylakosság (...) bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”,⁶⁴ valamint a cigány nyelv és kultúra fejlesztését szorgalmazó nézetek „nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását, és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.”⁶⁵ Ez az állásfoglalás világossá tette, hogy a pártállam számára az asszimiláció az egyetlen elfogadható válasz a „cigánykérdésre”.

A 70-es években a tudományos érdeklődés megélénkülése a cigányság irányába, valamint a „lanyhuló” asszimilációs politika együttesen hozzájárultak egy „pici cigány értelmiség”⁶⁶ kialakulásához. A Kemény István szociológus vezette 1971-es, a cigányság helyzetét felmérő országos kutatásban⁶⁷ részt vett Lakatos Menyhért, roma író is, akinek a komoly elismerést kiváltó 'Füstös képek' című regénye 1975-ben jelent meg. A kötet születésének körülményeiről mesélve a szerző elmondta, hogy a Magvető kiadó akkori igazgatójától kapott felkérést „egy, a cigányságról szóló, nagy lélegzetvételű könyv” megírására.⁶⁸ A tudományos érdeklődés és a cigányság, illetve a cigányokról alkotott kép változása kapcsán megemlíthetjük még - többek között - Schiffer Pál dokumentumfilmjeit (A Fekete vonat a munka világát, a Mit csinálnak a cigány gyerekek? az iskola világát, míg a Faluszéli házak a

⁶² SÁGHY, 1999. 21.

⁶³ SZESZTAY, 2003. 177.

⁶⁴ SÁGHY, 1999. 21-31.

⁶⁵ BLAHA MÁRTA - F. HAVAS GÁBOR – RÉVÉSZ SÁNDOR: Nyerőviszonyok. Roma politikatörténet *Beszélő*. 15. (1995) 5. sz. 20. (A továbbiakban BLAHA – HAVAS – RÉVÉSZ, 1995.)

⁶⁶ Lakatos Menyhért roma író mondta egy interjúban, hogy ők (Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József, Péli Tamás) mindig a „cigány értelmiség” nevében beszéltek, ami nem volt. Illetve ők voltak azok, hárman négyen. Interjú Lakatos Menyhérttel In: *Kései születés*. c. dokumentumfilm. Rend.: KŐSZEGI EDIT – SZUHAY PÉTER: Budapest, Fórum Film Alapítvány, 2003. (A továbbiakban KŐSZEGI – SZUHAY, 2003.)

⁶⁷ Lásd: KEMÉY, 1976.

⁶⁸ Interjú Lakatos Menyhérttel (KŐSZEGI – SZUHAY, 2003.)

telepekről való kijutás nehézségeit tárja fel.) vagy szociofotósokat is, mint például Féner Tamás.⁶⁹

Itt kell megemlíteni, hogy a magyarországi cigány értelmiség tagjai már ekkor fokozatosan bekapcsolódtak a nemzetközi roma mozgalomba. Lakatos Menyhért ott volt az 1971-es első világkongresszuson, majd az 1978-as genfi kongresszusra már Choli Daróczi József költővel együtt mentek.⁷⁰

A szociológiai kutatások azt bizonyították, hogy nem sikerült felszámolni a szegénységet a cigányság körében, sőt a diszkrimináció és a szegregáció is fennmaradt. Ezzel a felismeréssel párhuzamosan *„az 1970-es évek végétől már a szociológia tudományában is egyre többen hangoztatták, hogy a cigányok kultúrája nemcsak szegénységkultúra, hanem alapvetően egy olyan etnikus kultúra, mely identitását és társadalmi különállását kulturális és szimbolikus eszközökkel is kifejezi.”*⁷¹

A 80-as évek közepére teljesen nyilvánvalóvá vált az asszimilációs politika csődje, s a politikai vezetés az asszimilációt hiába erőltető állami gondoskodás helyett a romákkal kialakítandó közmegegyezést helyezte előtérbe. Vagyis visszatért a politikai életbe a cigány szervezet létrehozásának szükségességére. Ennek megfelelően 1985 tavaszán, a Hazafias Népfront keretein belül létrehozták az Országos Cigány Tanácsot, majd 1986 júliusában a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét. E szervezetek vezetői az idősebb, mérsékeltnek számító, művész-értelmiségi generáció (a 70-es évek „pici cigány értelmisége”) tagjai közül kerültek ki (Choli Daróczi József, Lakatos Menyhért, Péli Tamás), a fiatal „radikálisok” (Bari Károly, Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő) a hatalom szemében még „cigánynacionalista” és „szeparatista” törekvéseket képviseltek, ezért igyekeztek őket távol tartani az újonnan létrejövő roma szervezetektől.

A „mérsékelt” és a „radikálisok” közti nézeteltérés fő oka a cigányság nemzetiségi státuszának kérdése volt. A 80-as évek végére azonban már a „mérsékelt” is a cigányok nemzetiségi státusza mellett érveltek, s az 1989 áprilisában megalakult Phralipe Független Cigány Szervezet a manipulatív cigánypolitika megszüntetését, és a cigányság valódi érdekképviselőének megvalósítását követelte.⁷²

Összességében elmondhatjuk, hogy a paternalista pártállam keretei között, bár egyenetlen ütemben, de folytatódott a cigány identitás építése. A 70-es években meginduló tudományos

⁶⁹ SZUHAY PÉTER: Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*. 7. (2002). 7-8. sz. 101. (A továbbiakban SZUHAY, 2002.)

⁷⁰ Interjú Lakatos Menyhértnel (KÖSZEGI – SZUHAY, 2003.)

⁷¹ SZUHAY, 2002. 102.

⁷² BLAHA – HAVAS – RÉVÉSZ, 1995. 21-24.

kutatások nem csak az asszimilációs politika sikertelenségét hozták felszínre, hanem közvetlen vagy közvetett hatásukra kialakult egy kis cigány értelmiségi csoport, kinek tagjai napjainkban is meghatározó szereplői a roma közéletnek, roma identitásnak.

V. 4. Roma önszerveződés irányai a posztoszocialista Magyarországon

Bár a szocialista hatalom nem támogatta, legfeljebb néha tűrte az önálló roma identitás megnyilvánulásait, ettől függetlenül létrejött egy értelmiségiekből, művészekből álló, heterogén roma elit, mely a rendszerváltás közeledtével egyre erőteljesebben lépett fel a cigányok kulturális és politikai jogaiért. A rendszerváltást követően pedig megjelentek a „hivatásos” roma politikusok, és ezzel határozottabban különült el a roma reprezentáció politikai és kulturális dimenziói. Egyrészt ugrásszerűen megnőtt a roma szervezetek száma: 1990-ben 18, 1996-ban pedig már 240 szervezetet tartottak számon.⁷³ Másrészt a művészet területén is újabb generációk jelentek meg, kiknek érdeklődése középpontjában a roma irodalom, költészet, festészet, zene, történelem állt.

Itt utalnék arra a kettősségre, mely a *roma* szó használata kapcsán merül fel. A 80-as évek végétől a cigánysággal szolidáris értelmiség elkezdte minden cigánynak nevezett emberre használni a roma kifejezést. Bár a különböző cigány közösségeknek megvannak a saját önelnevezéseik, (mint arra már utaltam az I. 2. fejezetben) a cigány politikusok többsége politikai és társadalmi szervezeteinek gyakran a roma előnevet adják, (Roma Parlament, Roma Polgárjogi Alapítvány stb.) vagy eleve cigány nyelvű nevet adnak (Romano Kher, Lungo Drom stb.). Ezek azt jelzik, hogy a „cigány politika” szintjén az *egységesülés szükségyszerűsége* fogalmazódik meg, attól függetlenül, hogy a népi kultúra szintjén vagy a hétköznapi világban ez a felismerés még nem vert gyökeret.⁷⁴

Ez utóbbi területeken talán nagyobb hatóerőt tud kifejteni az egységes roma (nemzeti) kultúra megteremtésére irányuló integrációs törekvések. A tanulmány következő részében ezeket a folyamatokat fogom áttekinteni.

⁷³ BÁRÁNY, 2003. 203.

⁷⁴ SZUHAY PÉTER: Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. In: *A cigányság társadalomismerete*. Szerk.: REISZ TERÉZIA – ANDOR MIHÁLY. Pécs, Iskolakultúra, 2002. 23.

VI. Az egységes roma nemzeti kultúra megteremtésének folyamata Magyarországon – kulturális dimenzió

Szuhay Péter szerint a magyarországi cigány nemzeti kultúra létrehozásának folyamatában „*a nemzetté válás receptje szerint a cigányság is megalkotja mitológiai rendszerét, kitalálja genealógiáját, megmondja származásának helyét és idejét.*”⁷⁵

Nagyjából a kelet-európai nemzetté válási folyamatok „kulturális szakaszának” megfelelően konstruálódik meg az egységes roma nemzeti tudat, vagyis párhuzamosan, és egymást erősítve zajlik a roma nemzeti nyelv, irodalom, történelem, művészet megteremtése.

VI. 1. A roma történelem szerepéről

„*Nincs cigány és cigány között különbség a Földön, mindannyian egy töről fakadunk, (...) egyek vagyunk: a cigány történelem, kultúra örökösei! Indiában, az őshazában még egységes népként éltünk, egységes nyelvet beszéltünk.*”⁷⁶ – mondta Rostás-farkas György roma író, költő egy 1993-as konferencia megnyitóján.

A nemzeti retorika egyik legfontosabb eleme a közös történelem, közös sors, a közös őshaza (India), ennek megfelelően egyes roma nacionalisták nem megújulásról, hanem „újraegyesülésről” beszélnek.⁷⁷

Az *indiai őshaza*, a roma nemzeti identitásépítés egyik központi motívuma, hiszen a különböző nyelvű, kultúrájú cigány csoportoknak közös nevezőt ad. Például a Kései születés⁷⁸ c. filmben Lakatos Menyhért és Choli Daróczi József is beszámol indiai élményeiről, a nyelvi hasonlóságokról stb.

Az India elhagyását követően kialakult *hagyományos vándor életmód* mítoszának is fontos szerepe van a roma történelmi tudat formálásában. Amit az európai történetírás elmaradott, archaikus, deviáns és megszüntetendő folyamatként ábrázol, az a cigányság interpretációjában érték. Mint Suhay találóan írja: „*A cigány történetírásban a vándorló törzsek megmaradása egy függetlenségi mozgalommal egyenértékű.*”⁷⁹ Emellett, mint a

⁷⁵ SZUHAY PÉTER: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 7. (1995) 3. sz. 333-334. (A továbbiakban SZUHAY, 1995.)

⁷⁶ ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY: Megnyitó In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2.* Szerk.: BÓDI ZSUZSANNA Budapest, Mikszáth Kiadó, 1994. 13-14.

⁷⁷ HANCOCK, 1991. 256.

⁷⁸ KŐSZEGI – SZUHAY, 2003.

⁷⁹ SZUHAY, 1995. 335.

cigányokról szóló vagy cigányok között zajló diskurzusok egyik állandó témája, az *üldöztetés*, a *diszkrimináció* is sorsközösségbe integrálja a cigányság csoportjait.

Paradox módon úgy tűnik, hogy a cigányok teljes megsemmisítésére törekvő korszak, a roma holokauszt emléke valós integráló tényezővé vált a heterogén roma népeesség tagjai számára. 1994-ben az egész világból összegyűltek a romák Auschwitzban, hogy az ötvenedik évforduló alkalmából megemlékezzenek az Auschwitz-Birkenau területén működött úgynevezett cigánytábor lakóinak elpusztításáról.⁸⁰

A *roma holokauszt* emléke, melyet az 1971-es Kemény-féle kutatás életútinterjúi hozták felszínre, a nyolcvanas évek elején jelent meg a magyarországi roma művészetben, talán Lojkó Lakatos József 1981-es vizsgafilmje, az „Elfelejtett holtak” volt az első alkotás. (Néhány évvel később jelentek meg Kovács József Hontalan és Lakatos Menyhért írásai, Péli Tamás festőművész pedig az 1983-ban készített, „Születés” című pannója egyik jelenetében a holokausztot örökítette meg.)

A roma holokauszt cigány (romani) nyelvű elnevezésének magyarországi bevezetését élénk társadalmi vita előzte meg. A nyugaton a *baro Porrajmos* (életek nagy felzabálása) kifejezés vált elfogadottá, Magyarországon hossza végül a Pharrajimos alakot fogadták el az egyik korábbi bíráló, Choli Daróczi József javaslatára.⁸¹

Lényegében a roma történelmi tudat legfontosabb alkotóelemei: indiai őshaza, a vándorlás, az elszenvedett üldöztetések (főleg a Pharrajimos), mind olyan múltbeli momentumok melyekhez bármelyik cigány közösségnek kialakulhat valamilyen viszonyulása, ezáltal növelve az esélyét a (roma nemzeti) integráció gondolatának.

VI. 2. A nemzeti nyelv megalkotásának szükségessége

„Ami a nemzeti öntudatot illeti, fel kell hívni a figyelmet az ún. nemzeti tudományok szerepére (...). Ezek sorában az első a nyelvtudomány (...). Az össznemzeti kommunikációs eszköz kidolgozása nélkül a nemzetek létrejötte lehetetlen lett volna.”⁸²

Feltehetően ez utóbbi mondat tartalma motiválja a cigány nyelv standardizálását szorgalmazó roma értelmiségieket, hiszen tudjuk, hogy a cigányok által beszélt nyelv nem feltétlenül egyezik meg a cigány nyelvvel. A cigányok többsége nem cigány (romani) nyelven beszél,

⁸⁰ KAPRALSKI, 1997. 276.

⁸¹ SZUHAY PÉTER: A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*. 50. (2005) 46. sz.

⁸² NIEDERHAUSER EMIL: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: CHOLNOKY GYŐZŐ. Budapest, Lucidus, 2001. 250.

viszont a romani nyelv földrajzilag igen elterjedt, a 19. század végi, Balkánról kiinduló migráció következtében. Ez az ún. oláh cigány nyelv, melynek rengeteg dialektusa közül Magyarországon a lovári a legelterjedtebb, s Karsai Ervin roma nyelvész szerint „*irodalmivá való fejlesztése folyamatban van.*”⁸³

A nyelvi egységesítés folyamán komoly nehézségekkel kell szembenéznie a „nemzetépítő” roma elitnek, az egyik legalapvetőbb „probléma” a történetileg kialakult nyelvi heterogenitás, hiszen, mint Kemény István szociológus írja: „*Régtől fogva ismert, hogy a magyarországi cigányság egymástól elkülönülő életforma-csoportokra oszlik, és az is, hogy e csoportok kialakulásában és elkülönülésében fontos szerepet játszanak a nyelvi tényezők.*”⁸⁴ 2003-ban a cigányok anyanyelvi megoszlása Magyarországon a következő volt: 86,9 % magyar, 4,6 % beás (román), 7,7 % cigány (oláh cigány, azaz romani).⁸⁵

A közös roma nyelv létrehozásának problémája árnyaltabban jelenik meg, ha a *roma irodalom* felől közelítjük meg.

III. 3. A roma irodalom integráló szerepe

A nyelvi sokféleség megjelenik a roma irodalomban is, melyet azonban nem a nyelv, hanem az alkotók identitása és témaválasztása alapján definiálnak roma irodalomnak. Rajko Djurič, szerbiai roma író szerint a cigány szerzők leggyakoribb inspirációi közé tartozik „*a roma nép tragikus társadalmi tapasztalata: hazátlanság és vándorélet, üldözés és társadalmi igazságtalanságok, a romák és nem-romák (gádzsók) közti ellentmondásos kapcsolat, a holocaust és a roma közösségen belüli konfliktusok.*”⁸⁶

Choli Daróczi József cigány költő a roma irodalomról írott munkájában ipolysághi Balogh Jancsi és Nagyidai Sztojka Ferenc 19. század végi munkásságát jelöli meg a magyarországi cigány nyelvű írás kezdetének. E szórvány kezdemények után azonban egy teljes évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy „*valóban beszélhessünk cigány irodalomról.*” Choli szerint, szemben a Djurič és mások által képviselt felfogással, a nem cigány nyelvű cigány irodalom

⁸³ KARSAI ERVIN: A romák (cigányok) nyelvéről In: *Romológiai alapismeretek*. Szerk.: Várnagy Elemér. Budapest, Corvinus Kiadó, 1999. 39.

⁸⁴ KEMÉNY ISTVÁN: A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében *Regio*, 10. (1999) 1. sz. 3.

⁸⁵ KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA – LENGYEL GABRIELLA: *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA KI, 2004. 39.

⁸⁶ DJURIČ, RAJKO: *A roma irodalom*. Budapest, Pont Kiadó, 2004. 11.

előbb-utóbb feloldódik majd az adott nemzeti irodalmakban, ezért ő a *cigány nyelvű irodalmat* tartja a nemzeti lét egyik alapvető kritériumának.⁸⁷

A roma „magas” irodalom kezdeteit a 60-as évekre tehetjük, fejlődésének nagy lökést adott Bari Károly felfedezése, a *Holtak arca fölé* című verseskötetének megjelenése 1970-ben. Fontos még megemlíteni a Choli által szerkesztett *Rom Som* elnevezésű folyóiratot, mely négy évfolyamot élt meg (1975-78 között).⁸⁸ Az 1995-ben újraindult *Rom Som* által megjelentetett *Romane Poetongi Antologia* című kötetben nagyszámú külföldi cigány költő (cseh, román, orosz, szerb, horvát, francia, lett, olasz) is szerepelt, és a művek három nyelven jelentek meg (cigány, magyar, angol). Az *Antologia* szimbolikusan jelezte, hogy a roma művészet nem országhatárokhoz igazodik, és azt is, hogy a magyarországi roma irodalom szerves részét képezi a nemzetközi roma irodalomnak, vagy - ha úgy tetszik – a roma nemzeti irodalomnak.⁸⁹

A roma irodalomban jelen lévő kétnyelvűség, paradoxnak tűnő módon éppen a nemzeti integráció irányába (is) hat, hiszen a beás vagy romani nyelven íródott művek magyarul válnak olvashatóvá a más nyelvet beszélő csoportok számára.

1983-ban megjelent dolgozatában Szegő László a magyar és nemzetközi cigány irodalom természetközelségét emeli ki, valamint a magyarországi cigány irodalom sajátosságának tartja a cigányság *etnikai csoportöntudatának* hangsúlyozását. Szegő szerint azonban – objektív körülmények miatt – a 80-as évek elején még nem lehet cigány nemzeti irodalmi életről beszélni.⁹⁰

Beck Zoltán, a pécsi egyetem oktatója megállapította, hogy a roma irodalom „*társadalmi funkciójú programirodalom, amelynek feladata szélesen értett társadalmi problémákra fókuszálni a társadalom figyelmét.*”⁹¹

III. 4. A roma művészet további ágai: zene és festészet

Az irodalom mellett a zene, a tánc és a képzőművészet is integráló tényezővé válik. A magyarországi cigány zenei életben napjainkban egy hármas tagozódás figyelhető

⁸⁷ CHOLI DARÓCZI JÓZSEF: A magyarországi roma irodalom. In: *Romológiai alapismeretek*. Szerk.: Várnagy Elemér. Budapest, Corvinus Kiadó, 1999. 49-53.

⁸⁸ SZUHAY PÉTER: A cigány irodalom. In: *A magyarországi romák*. Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN. Budapest, Press Publica, 2000. 37-41.

⁸⁹ *Romane Poetongi Antologia*. Szerk.: Kovács József Hontalan. Budapest, Ariadne Kulturális Alapítvány, 1995.

⁹⁰ SZEGŐ LÁSZLÓ: A cigány irodalom. In: Szerk.: SZEGŐ LÁSZLÓ: *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest, Kozmosz, 1983. 194-195.

⁹¹ BECK ZOLTÁN: *A cigány irodalom fogalomtörténetéhez* in: www.nti.btk.pte.hu/rom/dok/czigea.doc

meg: vannak komolyzenét, cigányzenét és autentikus népzenei játszó csoportok.⁹² E csoportok közül a cigányok (és nem cigányok) felé leginkább az egyre népszerűbbé váló folklór együttesek képviselik a roma kultúrát.

A magyarországi cigány képzőművészet első közös tárlata, a Daróczi Ágnes által szervezett Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállítása 1979-ben nyílt meg.⁹³ A későbbiek folyamán a cigány festészet, és főleg annak első jelentős hazai képviselője, Péli Tamás meghatározó szerepet töltött be a roma identitás alakításában.⁹⁴

A cigány/roma képzőművészet, azon belül is főleg a festészet, közös kulturális nyelvezetet generál, a cigányok múltját és jelenét „felvállalható” formában jeleníti meg. Nemcsak attól cigány képzőművészet ez, mert cigány származásúak az alkotók, hanem főképp azért, mert a cigányok világát ábrázolja.⁹⁵

A roma nemzeti kultúrának, nemzeti tudatnak a fent említetteken kívül még számos összetevőjével találkozhatunk, mint például múzeum, színház, operaelőadások, de ide tartozik a „hagyományos” életmód kutatása, mítoszok gyűjtése, teremtése és forgalmazása is.

IV. Összegzés

Összegzésként néhány dolgot emelnék ki. Mint láthattuk az állam politikai berendezkedése csak az egyik tényező volt, mely befolyásolta a roma etnikai-nemzeti identitás fejlődését Magyarországon. Az autoriter nemzetállam letelepítést sürgető rendeletei és a szocialista állam asszimilációs törekvései ellenére beszélhetünk egyfajta folytonosságról, egy erősen változó intenzitású fejlődésről.

Azt is megállapíthatjuk, hogy az állami „cigánypolitikáknál” nagyobb hatást gyakoroltak a roma identitás megformálására a cigányok felé tudományos érdeklődéssel forduló csoportok, mint az „első ciganológus triász” és a 70-es évek szociológiai kutatásai. Természetesen az egyéni (cigány) kezdeményezések is figyelmet érdemelnek, de az adott politikai-társadalmi keretek általában igen szűk mozgásteret hagytak. (Többek között László Mária félreállítására gondolok, vagy arra, hogy a 19. századi Magyarország viszonyai közepette főrangú mecénás nélkül nem valószínű, hogy megjelenhetett volna a Sztojka által készített szótár.)

⁹² KÁLLAI ERNŐ: Cigányzenészek In: *Roma migráció*. Szerk.: KOVÁTS ANDRÁS. Budapest, MTA KI, 2002. 77-81.

⁹³ KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN: A magyarországi cigány képzőművészet In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2*. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, Mikszáth Kiadó, 1994. 175.

⁹⁴ Lásd a Péli Tamás emlékére készített dokumentumfilmet, a Kései születést. (KŐSZEGI – SZUHAY, 2003.)

⁹⁵ SZUHAY, 1995. 340.

Mindezek egy izgalmas kettőségre utalnak, nevezetesen, hogy az önálló roma etnikai-nemzeti identitás fejlődése - a cigányság társadalmi beágyazottsága miatt – szoros kapcsolatban van a magyar társadalommal, magyar nemzettel. Ahogyan Péli Tamás, roma festőművész mondta: *„Két pánt van itt, a homlokomon. Az egyik a magyarság, a másik a cigányság, és egyikről sem vagyok hajlandó lemondani, mindkettőre büszke vagyok.”*⁹⁶

Nem tisztem állást foglalni a roma nemzet léte vagy nem léte, jogossága vagy jogosulatlansága mellett, és nem célom a „roma nemzet” fogalmát keresztűz alá venni különböző „nemzet” definíciókkal. Abban azonban biztos vagyok, hogy a dolgozatban vázolt folyamatok hatással voltak és hatással vannak a nem cigányok által cigánynak, romának tartott emberekre, és a róluk bennünk élő képre egyaránt.

Mindezek talán erősíthetik azt a folyamatot, melyben *„már nem az egyéni asszimiláció, hanem a saját kultúra megőrzésével való egyenrangú társadalmi beépülés jelent értékes alternatívát.”*⁹⁷

⁹⁶ Interjú Choli Daróczi Józseffel. In: www.romaweb.hu/doc/muvesz/cholidaroczijozsef/choliint0523.htm

⁹⁷ FORRAY R. KATALIN - HEGEDŰS T. ANDRÁS: *A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 15.

V. Felhasznált irodalom

- ACHIM, VIOREL: *Cigányok a román történelemben*. Budapest, Osiris, 2001.
- ACTON, THOMAS: Rom Migrations and the End of Slavery: A Rejoinder to Fraser. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3. (1993) 2. sz.
- ACTON, THOMAS: Egység a különbségben In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 2. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, Mikszáth Kiadó, 1994.
- BÁRÁNY ZOLTÁN: *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika* Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó, 2003.
- BECK ZOLTÁN: *A cigány irodalom fogalomtörténetéhez* in: www.nti.btk.pte.hu/rom/dok/czigea.doc
- BLAHA MÁRTA - F. HAVAS GÁBOR – RÉVÉSZ SÁNDOR: Nyerőviszonyok. Roma politikátörténet *Beszélő*. 15. (1995) 5. sz.
- CHOLI DARÓCZI JÓZSEF: A magyarországi roma irodalom. In: *Romológiai alapismeretek*. Szerk.: Várnagy Elemér. Budapest, Corvinus Kiadó, 1999.
- Cigánynak születni*. Tanulmányok, dokumentumok Szerk.: HORVÁTH ÁGOTA – LANDAU EDIT - SZALAI JÚLIS. Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Cigányok Európában 1. Kulturális antropológiai tanulmányok. Nyugat-Európa*. Szerk.: PRÓNAI CSABA. Budapest, Új mandátum, 2000.
- CROWE, M. DAVID: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York, St. Martin's Griffin, 1996.
- DIECKHOFF, ALAIN: Egy megrögzöttség túlhaladása – A kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Szerk.: KÁNTOR ZOLTÁN. Budapest, Rejtjel Kiadó, [2004].
- DJURIČ, RAJKO: *A roma irodalom*. Budapest, Pont Kiadó, 2004.
- FORRAY R. KATALIN - HEGEDÜS T. ANDRÁS: *A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- FOSZTÓ LÁSZLÓ: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement *Regio* 3. (2003) 1. sz.
- FOSZTÓ LÁSZLÓ: Van-e cigány nemzettudat? In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk.: FEDINEC CSILLA. Budapest, Teleki László Alapítvány, [2002].
- FRASER, ANGUS: *A cigányok*. Budapest, Osiris, 2002.
- FRASER, ANGUS: The Rom Migrations. *Journal of the Gypsy Lore Society* 2. (1992) 2. sz.
- GHEORGHE, NICOLAE – ACTON, THOMAS: A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai és emberi jogok. *Replika*, 6. (1996) 23-24. sz.
- HAMBURGER KLÁRA: Liszt cigánykönyvének magyarországi fogadtatása 1859-1861. *Muzsika* 43.(2000) 12.
- HANCOCK, IAN: *Mi vagyunk a romani nép*. Budapest, Pont Kiadó, 2004.
- HANCOCK, IAN: The East European Roots of Romani Nationalism. *Nationalities Papers* 19. (1991) 3. sz.
- HERMANN ANTAL: A nemzetközi cigány-tudós társaság. *Ethnographia* XIV. (1903) 3. sz.
- HOBSBAWM, ERIC J. : *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1997.

- KÁLLAI ERNŐ: Cigányzenészek In: *Roma migráció*. Szerk.: KOVÁTS ANDRÁS. Budapest, MTA KI, 2002.
- KÁNTOR ZOLTÁN: Előszó In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Budapest, Rejtjel Kiadó, [2004].
- KÁNTOR ZOLTÁN: Nemzet és intézményesülés. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, [2004].
- KAPRALSKI, SLAWOMIR: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers*, 25. (1997) 2. sz.
- KARSAI ERVIN: A romák (cigányok) nyelvéről In: *Romológiai alapismeretek*. Szerk.: Várnagy Elemér. Budapest, Corvinus Kiadó, 1999.
- KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA – LENGYEL GABRIELLA: *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA KI, 2004.
- KEMÉNY ISTVÁN: A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében *Regio*, 10. (1999) 1. sz. 3.
- KEMÉNY ISTVÁN: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976.
- KEMÉNY ISTVÁN: Előszó In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN. Budapest, Osiris - MTA Kisebbségkutató Műhely, [2000].
- KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN: A magyarországi cigány képzőművészet In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2*. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, Mikszáth Kiadó, 1994.
- Kései születés*. c. dokumentumfilm. Rend.: KŐSZEGI EDIT – SZUHAY PÉTER: Budapest, Fórum Film Alapítvány, 2003.
- KLÍMOVÁ, ILONA: Romani political representation in Central Europe. An historical survey *Romani Studies* 12. (2002) 2. sz.
- LADÁNYI JÁNOS - SZELENYI IVÁN: *A kirekesztettség változó formái. közép- és délkelet-európai romák történeti és szociológiai összehasonlító vizsgálata*. Budapest, Napvilág, 2004.
- LIÉGEOIS, JEAN-PIERRE: *Romák, cigányok, utazók*. Budapest, Pont Kiadó, 2002.
- LISZT FERENC: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. Faksimile kiadás. Budapest, Mercurius, 2004.
- N. N.: Magyar cigányzenészek ünnepe az országzászlónál. *Budapesti Hírlap*, (1937. május 8.)
- NIEDERHAUSER EMIL: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: CHOLNOKY GYŐZŐ. Budapest, Lucidus, 2001.
- NIEDERHAUSER EMIL: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- NIEDERHAUSER EMIL: *Kelet-Európa története*. Budapest, MTA TTI, 2001.
- POMOGYI LÁSZLÓ: A század elejétől 1945-ig. Történeti áttekintés. In: *A magyarországi romák*. Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN. Budapest, Press Publica, 2000.
- POMOGYI LÁSZLÓ: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon* Budapest, Osiris-Századvég, 1995. 173-177.
- PONORI THEWREWK EMIL: A cigány nemzet első írója. *Fővárosi Lapok*. (1873. jún. 22.)
- PRÓNAI CSABA: A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban. In: *Tér és terep. Tanulmányok az*

- etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Szerk.: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Budapest, Akadémiai Kiadó, [2004].
- PRÓNAI CSABA: *Cigánykutatás és kulturális antropológia. Rövid vázlat.* Budapest - Kaposvár, ELTE BTK, 1995.
- ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY: Megnyitó In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2.* Szerk.: BÓDI ZSUZSANNA Budapest, Mikszáth Kiadó, 1994.
- SÁGHY ERNA: Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961. *Regio* 10. (1999) 1. sz.
- SCHÖPFLIN GYÖRGY: *A modern nemzet.* Máriabesenyő – Gödöllő, Attraktor, 2003.
- SMITH, ANTHONY D.: A nacionalizmus és a történészek In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel Kiadó, [2004].
- SMITH, ANTHONY D.: A nacionalizmus In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, [1995].
- SZESZTAY ÁDÁM: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956-1962.* Budapest, MTA KI – Gondolat Kiadói Kör, 2003.
- SZTOJKA FERENCZ, NAGYIDAI: *Magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Románé álvá.* Paks, Rosenbaum Miksa, 1890.
- SZUHAY PÉTER: A cigány irodalom. In: *A magyarországi romák.* Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN. Budapest, Press Publica, 2000.
- SZUHAY PÉTER: A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom.* 50. (2005) 46. sz.
- SZUHAY PÉTER: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ,* 7. (1995) 3. sz.
- SZUHAY PÉTER: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest, Panoráma, 1999.
- SZUHAY PÉTER: Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In: *A cigányság társadalomismerete.* Szerk.: REISZ TERÉZIA – ANDOR MIHÁLY. Pécs, Iskolakultúra, 2002.
- SZUHAY PÉTER: Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő.* 7. (2002). 7-8. sz.
- TOMOVA, ILONA: Változások és gondok a bolgár cigányközösségben. *Regio* 7. (1996) 3. sz.
- WISLOCKI HENRIK: Cigányok In: *Pallas Nagy Lexikona.* Szerk.: Gerő Lajos. IV. kötet Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1893.
- WISLOCKI HENRIK: Cigányok. Külön melléklet. In: *Pallas Nagy Lexikona.* Szerk.: Gerő Lajos. IV. kötet Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1893.